

Boekbesprekingen

Joosten, J., *De invloed van klasse, status en burgerschap op subjectieve gezondheid.*

Dissertatie Rijksuniversiteit Limburg. Universitaire Pers Maastricht, 1995, 159 pp. Handelsuitgave.

ISBN 90 5278 180 X

In dit proefschrift wordt een poging gewaagd de complexe relatie tussen sociaal-economische status (SES) en gezondheid in kaart te brengen. Daartoe worden vier verschillende dimensies van SES onderscheiden, te weten stand (bij geboorte gegeven), klasse (toegang tot schaarse goederen), status (maatschappelijke prestige) en burgerschap (rechten door lidmaatschap van een samenleving). Waarom de dimensie stand niet in de titel wordt genoemd is onduidelijk. De hoofdvraag die wordt gesteld is in hoeverre elke dimensie een onafhankelijke relatie heeft met subjectieve gezondheid.

Opleiding, beroep en (bron van) inkomen spelen volgens de auteur in elk van deze dimensies een rol. De vier dimensies worden daarom geoperationaliseerd aan de hand van hun gevolgen. Gevolgen van verschillen in sociale klassen blijken uit huisvesting, arbeidsvoorwaarden en bezit van dure en luxe goederen. Gevolgen van verschillen in sociale status blijken uit godsdienst en politieke overtuiging, gebruik van alcohol en tabak, actieve vrijetijdsbesteding, culturele- en sportieve activiteiten. Gevolgen van verschillen in burgerschap worden geoperationaliseerd via bur-

gerlijke staat, lidmaatschappen, vrijwilligerswerk en gebruik van maatschappelijke voorzieningen. Stand wordt geoperationaliseerd aan de hand van geslacht en leeftijd.

Helaas wordt niet aangegeven in hoeverre de gebruikte operationalisering de achterliggende concepten goed omschrijven.

Analyses zijn uitgevoerd op een reeks oudere databestanden van het CBS en van de vakgroep Medische Sociologie van de Rijksuniversiteit Limburg (jongste bestand is van 1983). Hierdoor kunnen verbanden die voor het ene bestand worden beschreven, in een andere worden getoetst. In de beschrijving van de resultaten is van deze opzet weinig terug te vinden. Een nadeel van het gebruik van veel bestanden is dat niet in alle bestanden alle indicatoren beschikbaar zijn, en dat niet altijd de indicatoren op dezelfde wijze gemeten zijn. Een ander nadeel is de tijdsperiode die de bestanden beslaan: de eerste bestanden zijn van 1974. Volgens de auteur is dit niet bezwaarlijk voor de toetsing van mechanismen. Echter, frequenties van gezondheid en indicatoren van SES veranderen wel in de tijd, en daarmee ook de kans om verbanden te vinden.

Om de hoeveelheid indicatoren voor (dimensies) van SES te beperken zijn indices samengesteld. Met name voor wat betreft lidmaatschappen en maatschappelijke activiteiten (beide indicatief voor burgerschap) lijkt hier sprake te zijn van overlap.

Voor de analyses zijn alleen data van hoofden van huishoudens geselecteerd uit de bestanden.

De steekproef bestaat daardoor voor 80% uit mannen. De vrouwen in de steekproef zijn of jong, hoog opgeleid en werken, of ze zijn oud en verweduwd. Resultaten van onderzoek naar verbanden tussen gezondheid en met name geslacht zullen hierdoor zijn vertekend.

Een volgende opmerking betreft de analyses. Eén van de indicatoren van subjectieve gezondheid die is gebruikt als afhankelijke variabele is het oordeel over de eigen gezondheid (5 antwoordcategorieën van zeer goed tot en met zeer slecht). Via lineaire regressie analyses worden verbanden getoetst. Hierdoor lijkt de voorwaarde van een interval meetniveau voor afhankelijke variabelen geweld aan te worden gedaan.

De auteur concludeert dat klasse, status, burgerschap, en sociaal-economische positie (vastgesteld op basis van inkomen, opleiding en beroep) onafhankelijke effecten op subjectieve gezondheid hebben. Naast deze hoofdvraag worden ook andere vragen behandeld. Eén daarvan betreft status inconsistentie. Mensen bij wie indicatoren van SES, of klasse, status of burgerschap niet met elkaar in overeenstemming zijn, zouden meer onderhevig zijn aan stress en minder goed in staat om hun omgeving te beheersen, wat beide zou leiden tot ongezondheid. De operationalisering van status inconsistentie in termen van variabelen wordt helaas niet geheel duidelijk uit de tekst. De conclusie is zeker interessant: sociale inconsistenties hebben, voor zover zij zelf zijn gekozen (zoals discrepanties in politieke overtuiging en geloof, en bij lidmaatschappen en vrijwilligerswerk), een positieve invloed op de gezondheid. Opgedrongen inconsistenties echter, zoals bij discrepanties in inkomen, beroepsstatus en opleiding, hebben een negatieve invloed op de gezondheid. In hoeverre hier van invloed gesproken kan worden is natuurlijk op basis van deze cross-sectionele analyses discutabel.

Op basis van vaak een gering aantal statistisch

significante verbanden doet de auteur uitspraken die gezien de methodologische en statistische kanttekeningen meer nuancering behoeven. Al met al is het uitgangspunt van deze dissertatie een zeer interessante, maar roept de uitwerking veel vragen op. De inleidende en slothoofdstukken over theoretische achtergronden zijn zeker het lezen waard.

Marja Tijhuis

Hoff, S., *And they lived happily ever after. Constructing a measurement instrument on well-being among the elderly by means of facet design.*

Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam, 1995, 212 pp.

Stella Hoff interviewde 287 Amstelveense 65/80-jarigen om er achter te komen of het stellen van vragen in termen van 'gelukkig zijn' dan wel 'tevreden zijn' verschil uitmaakt, en zij gebruikte stelsels van alleen positieve, alleen negatieve of 'total range' antwoordcategorieën om na te gaan of ongelukkig het tegendeel is van gelukkig, en of ontevreden het omgekeerde is van tevreden. Ten slotte was zij erin geïnteresseerd of bij dergelijke vraagstellingen het verschil uitmaakt of men naar belevingen in verleden, heden of toekomst vraagt.

Het resultaat luidt, in grote lijnen, dat het allemaal weinig uitmaakt. Omdat er hier en daar kleine verschillen tussen geluk- en tevredenheidsvragen zijn beveelt zij aan om zowel geluk als tevredenheidsitems in een definitief instrument op te nemen; omdat positief geformuleerde antwoordcategorieën het beste discrimineren tussen de, zoals bekend in het algemeen positief gestemde, mensen beveelt zij aan om positieve

schalen te gebruiken, en om het zo concreet en eenvoudig mogelijk te houden luidt haar aanbeveling om van 'heden' items gebruik te maken. Het onderzoek, voorafgegaan door een overzicht van bestaande 'well-being'-instrumenten en enkele vooronderzoeken, wordt in deze dissertatie goed gedocumenteerd en gerapporteerd. De hypothesen, en de interpretatie van de resultaten, blijven aan de magere kant. Ik vraag me af of er geen meer directe methoden bestaan om de betekenis van woorden zoals geluk en tevredenheid te achterhalen; de *semantische contrastparen* techniek ligt voor de hand. En voor wat de positieve en de negatieve antwoordcategorieën betreft, ik moet er niet aan denken dat zich sterk inconsistente resultaten zouden hebben voorgedaan: hoe moeten die geïnterpreteerd worden? Het stellen van dergelijke problemen is mijns inziens nauwelijks zinvol als zich vooraf geen interpretaties van de diverse logische mogelijkheden aandienen. Stella Hoff beperkt zich tot het noemen van enkele auteurs die beweren dat 'well-being is more than the absence of negative individual differences and emotions' (p. 5). Dit is onvoldoende als argument voor een probleemstelling. Het is overigens jammer dat de auteur geen nadere analyse heeft gepleegd van de weinige 'inconsistente respondenten' op de positieve en de negatieve schalen.

Merkwaardig is de manier waarop met de karteringszin wordt omgesprongen. Via deze zin, waarin acht 'areas of life' en drie tijdselementen (verleden, heden en toekomst) optreden, worden 24 items ontworpen, die in theorie (elk voorzien van 6 antwoordcategorieën-stelsels) $6 \times 24 = 144$ varianten opleveren. Uit de bevinding dat het tijdsfacet er niet toe doet concludeert Hoff dat de karteringszin een correctie behoeft, en haar ontdekking dat de data op deze wijze niet in overeenstemming zijn met een karteringszin ziet zij als een van de voordelen van het werken met kar-

teringszinnen (p. 154). Hier worden echter karteren en het stellen van hypothesen verward; een karteringszin is een definitie die niet weerlegd kan worden.

Ten slotte nog een techneutenopmerking. Vrijwel alle methodologen beschouwen een symmetrisch geformuleerde vijfpuntsschaal (zeer ontevreden/ontevreden/.../zeer tevreden) als een intervalschaal waarbij correlatierekening en factoranalyse geen argumentatie meer behoeft. Mijns inziens terecht; de moderne respondent is gewend geraakt aan vijf hokjes op gelijke afstanden van elkaar op het formulier, en aan de interviewer die ze ook 'zo symmetrisch' pleegt op te dreunen. Maar hoe zit het met een in dit proefschrift aanbevolen 'positief' stelsel zoals 'ontevreden/een beetje tevreden/matig tevreden/tamelijk tevreden/zeer tevreden'? Als we nu toch over woordbetekenissen bezig zijn, zouden we dan niet moeten onderzoeken hoe in zo'n geval de gepercipieerde onderlinge afstanden liggen?

P.G. Swanborn

Leur, J. van de, *Selectie van geschreven informatie. Een exploratief survey-onderzoek naar de perceptie van media(kenmerken), leespatronen en selectiestrategieën van tijdschriftlezers.*

Dissertatie Katholieke Universiteit Brabant. Tilburg University Press, 1995, 197 pp (Handelsuitgave).

ISBN 90 361 9735 X CIP

Een titel *Selectie van geschreven informatie*, zoals bovenstaand proefschrift van Van de Leur heeft, impliceert nogal wat. Misschien dat daarom ook bij nadere beschouwing de teleurstelling des te

groter is. Onderzoek naar lezen, en het lezen van tijdschriften in het bijzonder, kan voor (media-)sociologen om een tweetal redenen interessant zijn. Allereerst komt in de selectie voor specifieke tijdschriften een differentiërend leefstijlkenmerk naar voren. Via het keuzeproces bij tijdschrift lezen verkrijgt men als het ware informatie over de sociale gelaagdheid waar het smaak betreft in de Nederlandse samenleving. Ten tweede is de vraag relevant of ten gevolge van allerhande media-ontwikkelingen, de interesse voor (specifieke) tijdschriften in de loop der jaren is veranderd. In beider opzichten biedt *Selectie van geschreven informatie* weinig of geen nieuwe inzichten.

Van de Leur signaleert in het inleidend hoofdstuk een ontwikkeling van een sterke afname in de leestijd van tijdschriften, en tegelijkertijd een sterk toegenomen diversiteit binnen het aanbod. Iedere publieksgroep heeft momenteel wel een apart special interest blad. Op basis van deze bestaande situatie komt Van de Leur tot de centrale onderzoeksvraag naar het selectieproces bij tijdschriften. Welke kenmerken brengen lezers nu tot de keuze voor een zeker tijdschrift? Tot op dit punt is de argumentatie te volgen, maar als het onderzoek meer empirisch wordt, gaat het mis. Bij het onderzoeken van bovengeschetste problematiek zijn talrijke ongelukkige beslissingen genomen, die de generaliseerbaarheid en geldigheid van de conclusies ernstig aantasten.

In hoofdstuk 2 beargumenteert Van de Leur accuraat de nadelen van publieksonderzoek, om daarna toch te kiezen voor een dergelijke opzet. Het lijkt alsof Van de Leur niet beseft dat daarmee het onderzoeken van alle inhoudelijk interessante aspecten met betrekking tot selectie onmogelijk is geworden. Om na te gaan waarom lezers kiezen voor een bepaald tijdschrift, zal men in ieder geval ook niet-lezers in beschouwing moeten nemen. Vervolgens kiest Van de Leur

voor een ondervraging van de abonnees van (slechts) vier tijdschriften. Een keuze voor alleen abonnees lijkt al dubieus (denk aan de vrije verkoop!), maar zijn keuze voor twee wetenschappelijke (*Tijdschrift voor Geschiedenis, De Nieuwe Taalgids*), en twee populair-wetenschappelijke tijdschriften (*Spiegel Historiae, Literatuur*) is dat helemaal. Door uit te gaan van deze vier bladen met een bij uitstek hoog opgeleid, en vakmatig ingevoerd publiek lijkt enige generalisatie onmogelijk. Ter illustratie; 80% van de abonnees heeft een HBO-opleiding of hoger, terwijl maar liefst 68% als docent in het onderwijs werkzaam is. Verder is Van de Leurs keuze voor een exploratieve onderzoeksoepzet volstrekt onduidelijk en onbeargumenteerd. In de sociaal-wetenschappelijke en communicatiewetenschappelijke literatuur zijn voldoende theoretische aanwijzingen die het mogelijk maken de keuze voor tijdschriften in een meer toetsende context te beschouwen. Dan zou men ook de vraag kunnen beantwoorden welk specifiek aspect het meest relevant is bij het kiezen tussen diverse tijdschriften. Van de Leurs laatste ongelukkige beslissing is het beschouwen van selectieprocessen op macro-, meso-, en micro-niveau.

Hoofdstuk 3 behandelt de selectie van informatie op macro-niveau. Het gaat daarbij om de keuze tussen de verschillende media (televisie, radio, naslagwerk, boek, tijdschrift). Deze kwestie is tamelijk onzinnig gegeven het feit dat het hier een publieksonderzoek betreft onder een beperkte lezerskring. Resultaten als 'Geschiedkundige abonnees gebruiken radio significant vaker dan letterkundige abonnees (p. 54)' zijn niet echt informatief. Wel interessant in dit hoofdstuk is een vergelijking van inhoudelijke kenmerken van de diverse media, zoals naar de mate van diepgang, reputatie redactie, en hoeveelheid achtergrondinformatie. Het probleem met de gekozen opzet komt ook op het meso-

niveau aan het licht (hoofdstuk 4). Van de Leur richt zich dan op de vraag welke specifieke tijdschriften men selecteert, binnen het totale segment aan bladen. Het is nogal raar dit keuzeprocess te bestuderen voor alleen het publiek van vier zeer elite tijdschriften. Generalisatie lijkt derhalve onmogelijk. Hoofdstuk 5 richt zich op de keuze voor specifieke artikelen binnen de vier gekozen tijdschriften (micro-niveau). Het meer inhoudelijk ingaan op de vier bladen lijkt ook gegeven voorgaande kritiek het meest interessant. Echter, het blijkt dat geen enkel persoonskenmerk samenhangt met eigenschappen van de tijdschriften (zoals het aantal artikelen dat men leest, of het percentage dat men van artikelen leest). Van de Leur geeft dat zelf in zijn conclusie ook aan: 'De resultaten leveren dus geen exclusieve determinant op voor het individuele leespatroon (p. 134)'.

Al met al is het onderzoek *Selectie van geschreven informatie* weinig informatief voor (media-)sociologen. De ondoorzichtige en onnodig hoogdravende opzet maken exploratief onderzoek nodig om nog iets interessants uit het boek te destilleren. Daarbij komt dat de gebruikte metingen onduidelijk zijn, en er bij de analyses een groot reservoir aan niet-toereikende bivariate technieken is gehanteerd. De sociologische reikwijdte van dit proefschrift is daarom beperkt. Eerder onderzoek naar lezen geeft heel wat meer informatie over de factoren die bij het keuzeprocess een rol spelen, en in deze zin is Van de Leurs onderzoek ook nog eens (te weinig) mosterd na de maaltijd.

Gerbert Kraaykamp

Westerhof, G., *Statements and Stories: towards a new methodology of attitude research.*

Amsterdam: Thesis Publishers, 1994, 189 pp.
ISBN 90 51 70 3139

In deze Nijmeegse dissertatie wordt kritiek geleverd op het gangbare attitude-onderzoek via verbale items en schalen, en worden enkele stapjes gezet in de richting van meer 'gedragsnabij' onderzoek. Aan eigen empirisch materiaal volgens de gangbare benadering wordt de veronderstelling getoetst – en uiteraard niet weerlegd – dat sommige attitude-responsdenten ten opzichte van sommige objecten helemaal geen mening hebben; dat de centraliteit van een attitude tussen responsdenten sterk uiteenloopt, en dat de wijze waarop bepaalde objecten begrepen worden niet voor een ieder gelijk is. Een boeiend onderwerp waaraan veel meer aandacht zou moeten worden besteed in een tijd waarin beleid nauwelijks meer denkbaar is zonder daaraan voorafgaande enquêtes; waarin public opinion polling daarom *big business* is, en methodologen de ene mathematische schaalvariant na de andere bedenken zonder zich erg druk te maken over wat al die plichtmatige antwoorden op gestandaardiseerde vragen nu eigenlijk voorstellen.

Westerhof komt de verdienste toe dat hij het gangbare onderzoek in een wat breder perspectief – de aan- of afwezigheid van een attitude; de centraliteit van attitudes – heeft geplaatst. Dat hij als theoretisch kader zich vooral door Bourdieu laat inspireren is begrijpelijk voor iemand die enige tijd aan het Centre de Sociologie Européenne heeft doorgebracht, maar het is niet essentieel voor het object van onderzoek. Westerhofs gedachten komen er op neer dat attitudes niet volgens de cognitief-psychologische traditie gezien moeten worden als eigen-

schappen van het lange termijn geheugen, maar als geconstrueerde betekenisverlening in en aan een concrete situatie. Items moeten geformuleerd worden die gebaseerd zijn op persoonlijke beleving en ervaring. Binnen het bestaande enquête-onderzoek kan daar nauwelijks aan tegemoet gekomen worden, al wijst de auteur op de semantische contrastparen techniek als in ieder geval beter dan 'gewone' schalen (nog beter passend is mijns inziens de repertory grid). Daarnaast zou aan open vragen gedacht kunnen worden; deze laten toe dat meer centrale attitudes worden uitgedrukt, en het taalgebruik is onafhankelijker van dat van de onderzoeker. Omdat de mogelijkheden beperkt zijn moet naar andere strategieën worden omgezien, zoals etnografische interviews, waarin het accent kan liggen op het conversatie-aspect, op het narratieve – dan wel op het argumentatieve aspect. De beperking van het interview is uiteraard dat de 'situated logic' van het dagelijks leven, van de niet-uitgelokte dagelijkse conversatie, hier niet aan de orde komt. Het interview blijft een reconstructie van de werkelijkheid. Daarom is de onderzoeker uiteindelijk aangewezen op participerende observatie en analyse van spontane conversatie (men zou ook aan opstellen, tekeningen etc. kunnen denken). Die aanbevelingen zijn niet nieuw, maar het is goed als hier weer eens op gewezen wordt. Waar het om gaat is, dunkt mij, vooral de vraag hoe kwantitatieve en kwalitatieve (daar gaan we weer!) methoden elkaar aanvullen; of ze op verschillende dan wel eenzelfde soort vragen antwoord geven; onder welke condities de een wel, de ander niet, of juist allebei gebruikt kunnen worden; wanneer de gestandaardiseerde enquêtebenadering toch zinvol materiaal kan opleveren, etcetera. Hierop gaat de auteur in het geheel niet in. In een eigen enquête onder Nijmeegse 'leken' en 'geïnvolveerden' rondom a) politieke problemen en b) gezondheidszorg-problemen gebruikt de

auteur merkwaardig genoeg de gecomputeriseerde ratio estimation, een techniek die naar mijn smaak qua 'ecologische validiteit' wel heel gemakkelijk kritiseerbaar is. Variabelen zoals 1) competentie (het aantal items waarover de respondent zegt nagedacht te hebben); 2) toegankelijkheid (reactietijd); 3) kristallisatie (de overeenstemming van de beide modaliteiten 'getallen' en 'lengte van lijnen') en 4) consistentie (in principe de standaardafwijking per respondent tussen zijn of haar z-scores op de betreffende items) zijn in Westerhofs visie indicatief voor zijn onderzoeksprobleem.

Het gaat te ver om de (te) summier gerapporteerde onderzoeksresultaten hier te bespreken. Op het onderzoek (soms twijfelachtige operationalisaties; kleine N) is veel kritiek mogelijk. Maar het is een verademing om nu eens een dissertatie te lezen waarin relevante vragen ten aanzien van de methode gesteld worden.

P.G. Swanborn

Glorieux, I., *Arbeid als zingever*

Brussel: VUBPress, 1995, 214 pp.
ISBN 90 5487 110 5

Werkgelegenheid staat weer redelijk hoog op de beleidsagenda. De wegen voor vergroting van werkgelegenheid zijn even divers als er politieke standpunten mogelijk zijn – ook al lopen deze niet altijd gelijk op. Een mooi voorbeeld waarin dit niet het geval is, is de interne verdeeldheid die het plan om lager ingeschaalde arbeid te creëren heeft veroorzaakt onder de sociaal-democraten. Een plan dat als doel heeft vooral ongeschoolden aan het werk te helpen. Dit roept wel de gewetensvraag op of het scheppen van werkgelegenheid ten koste mag gaan van de kwaliteit

ervan. Tegelijkertijd wordt dan de maatschappelijke afweging gemaakt of werk zonder beloning of betaald werk als zinvol kan worden beschouwd, waardoor afscheid zou kunnen worden genomen van de arbeidssamenleving. Een zelfde soort afweging wordt er gemaakt bij de hernieuwde oproep tot het invoeren van een basisinkomen, hetgeen impliceert dat de doelstelling van volledige werkgelegenheid wordt losgelaten. Met het verdwijnen van haar gemeenschappelijke centrale doelstelling wordt daarmee het naoorlogse corporatistische beleid bij de wortels aangetast.

Naast de doelstelling van volledige werkgelegenheid en de veel gehoorde roep om flexibilisering wordt slechts zelden naar inhoudelijke argumenten gegrepen die gebaseerd zijn op de mening van werknemers of werklozen zelf over de betekenis die arbeid voor hen heeft. Deze worden geleverd door het onderzoek van Glorieux. Prijzenswaardig is daarom hoe dit fundamenteel gerichte onderzoek stof aandraagt voor zeer actuele beleidsdiscussies. Het gaat in het boek namelijk over de vraag wat arbeid betekent voor mensen en of het ook mogelijk is om een zinvol bestaan te leiden buiten institutionele – betaalde – arbeid. Opmerkelijk in de opzet is vooral het onderscheid dat er consequent wordt gemaakt tussen mannen en vrouwen. Misschien dat de hogere arbeidsparticipatie van vrouwen in België onderzoekers toch eerder aanleiding heeft geboden om dit onderscheid zodanig centraal te stellen?

Glorieux begint vast te stellen dat het arbeidsbestel als centrale regulerende en normerende instelling nog niet heeft afgedaan. Sterker nog, de centrale betekenis van arbeid in onze samenleving heeft er juist toe geleid dat de economische rationaliteit in grote mate onze cultuur bepaalt. Betaalde arbeid heeft volgens hem vooral een instrumentele betekenis gericht op het behalen van doelstellingen in de private sfeer. Vervolgens

wordt de beroemde Marienthal-studie van Jahoda onder werklozen aangehaald om te laten zien dat bij het ontbreken van betaald werk in allerlei latente functies niet meer voorzien wordt. Het *Personal Agency Model* zou echter juist wel de mogelijkheid open laten dat werklozen een nieuwe levensvervulling kiezen. Als antwoord op geconstateerde lacunes in de bestaande modellen van zingeving door arbeid worden twee dimensies toegevoegd. Ten eerste kunnen activiteiten voor verschillende actoren verschillende betekenissen hebben, terwijl deze bovendien kan verschillen naar gelang de sociale context.

Belangrijk in het theoretische deel van de dissertatie is de betekenis van het begrip tijd en de veranderde opvattingen daarover. In verband met arbeid is niet alleen van belang de tijd die nodig is voor het verwerven van persoonlijke tijd, maar vooral ook de sociale tijd en de betekenis daarvan. Voor de operationalisering van de probleemstelling is uitgegaan van tijdsbudget-studies zoals die eerder onder meer door Gershuny in Groot-Brittannië zijn verricht. Werkenden, kortdurende en langdurige werklozen werd gevraagd naar de betekenis van door hen uitgevoerde activiteiten, waarbij een onderscheid wordt gemaakt tussen een globale sociale betekenis, instrumentaliteit, sociale verbondenheid, het vermijden van straffen (verplichting) en het meer intern gestuurde implementeren van bepaalde waarden (plicht).

Soms leidt het onderzoek tot wel erg gratuite opmerkingen, zoals wanneer gesteld wordt dat arbeid in hoge mate wordt geassocieerd met verplichtingen (p. 74). Hier dringt zich dan de vraag op in hoeverre aan de multi-dimensionaliteit van arbeidsoriëntaties recht wordt gedaan. Wie kent niet het gevoel verantwoordelijk, afwisselend en uitdagend werk te hebben en tegelijkertijd met goede tegenzin na de vakantie weer aan het werk te gaan?

Ik wil de lezer alvast verklappen dat de these dat alleen betaald werk sociale zingeving kan verschaffen ook door dit onderzoek verworpen wordt. Dit blijkt bijvoorbeeld alleen al uit het feit dat bij vrouwen die niet in loondienst werk verrichten een hogere algemene sociale oriëntatie bestaat dan bij werkende vrouwen. Deze conclusie wordt gerelativeerd door de aan het eind van het boek opgeworpen veronderstelling dat een hoge sociale zingeving ook wel eens door een gebrek aan autonomie zou kunnen worden ingegeven. Anderzijds wordt de hypothese verworpen dat formele arbeid alleen een instrumentele oriëntatie met zich mee zou brengen. Integendeel, betaalde arbeid wordt in grote mate geëvalueerd in termen van sociale verbondenheid met anderen.

Wat vooral intervenueert is de variabele gezinsrelaties en de interactie met primaire relaties. Bij alle groepen respondenten blijkt een positief verband te bestaan tussen de betrokkenheid op het gezin en de algemene sociale zingeving van activiteiten. De auteur trekt ten aanzien van de positie van vrouwen die in deeltijd werken de voor sommigen in de vrouwenbeweging gewaagde conclusie dat zij over de meest optimale verhouding van sociale zingeving en autonomie beschikken.

Al met al is het boek de verslaggeving en verantwoording van een degelijk, ambachtelijk uitgevoerd onderzoek. Soms lijkt echter, zoals hierboven al is aangegeven, een complexe materie als de waardenoriëntatie en betekenisverlening wel erg één-dimensionaal belicht te worden. Meer kwalitatief ethnografisch onderzoek zou wellicht veel van de opgeworpen vragen en onduidelijkheden beter recht doen dan alleen het kwantitatief registreren, vergelijken en analyseren van gegevens.

Als kritiek moet voorts gewezen worden op enkele lacunes in de literatuurlijst. Het Europese waarden, met als centra Tilburg en Leuven, dat al

jarenlang wordt uitgevoerd naar de betekenis van waarden en veranderingen die daarin optreden, wordt bijvoorbeeld niet vermeld. Ook van de recente arbeidsmarktliteratuur is nauwelijks iets aan te treffen, zoals over het mogelijke ontstaan van een 'nieuwe werknemer' – hoe oud en versleten die term ook moge zijn.

Iets anders is het ontbreken van een meer filosofische verhandeling over de betekenis van arbeid, wat ik meteen verwachtte aan te treffen bij het lezen van de titel van het boek. Maar die mag de auteur van mij gerust in een volgend boek uiteenzetten. Een suggestie mijnerzijds is om dan bijvoorbeeld ook de culturele en etymologische achtergrond van het begrip arbeid mee te nemen: waarom wordt in het Vlaams gesproken over tewerkstelling wanneer het gaat over werkgelegenheid? Blijkbaar worden mensen in Vlaanderen te werk gesteld, terwijl ze in Nederland de gelegenheid krijgen om te werken. Zijn hier misschien nog steeds factoren werkzaam als de door Weber gesignaleerde protestantse ethiek, die minder externe dwang nodig zou maken?

Ulke Veersma

Gunsteren, H. van, *Culturen van besturen.*

Amsterdam/Meppel: Boom, 1994, 197 pp. met register.

ISBN 90 5352163 1

Hoogerwerf, A., *Politiek als evenwichtskunst, dilemma's rond overheid en markt.*

Alphen aan den Rijn: Samson H.D. Tjeenk Willink, 1995, 309 pp. met register.

ISBN 90 6092 799 0

Er is geen gebrek aan kritische beschouwingen over het functioneren van de Nederlandse politiek en het Nederlandse openbaar bestuur. Er is wel gebrek aan analyses waarin duidelijk wordt gemaakt hoe dit functioneren samenhangt met fundamentele ontwikkelingen in de samenleving als geheel en met de manier waarop wij ons in het algemeen een beeld vormen van de wereld om ons heen. Zowel Van Gunsteren als Hoogerwerf geven daartoe een aanzet en alleen al om die reden verdienen hun publikaties aandacht. Sinds kort zijn Van Gunsteren en Hoogerwerf lid van de Koninklijke Academie van Wetenschappen. Zij zijn daarmee gecanoniseerd tot de leidende figuren in de wetenschappen waarin zij werkzaam zijn. Van Gunsteren heeft zijn boek, een bundeling van eerder verschenen artikelen, opvallend genoeg voor een theoretisch georiënteerd politoloog, *Culturen van besturen* genoemd en Hoogerwerf heeft zich gewaagd aan een nieuw boek dat hij zelf een politicologische inleiding in de politiek noemt, maar dat wel sterk beleidswetenschappelijk gekleurd is. Zij bekommeren zich niet om al te strak getrokken disciplinaire grenzen en dat draagt alleen maar bij tot een goed resultaat. In deze boeken wordt gepro-

beerd om inzicht te verwerven in de samenhang van maatschappelijk belangrijke problemen door een combinatie van theorieën en empirisch onderzoek.

Van Gunsteren heeft een publiek voor ogen dat bestaat uit 'relatief welwillende mensen die ethisch of qua sturing de mist ingaan'. Hij legt uit waarom bestuurders thans in dit opzicht de richting kwijt raken en hij geeft ook een oplossing aan. Uitgangspunt in zijn analyses en aanbevelingen is de republiek: een samenleving waarin burgers hun dubbelrol van regeren en geregeerd worden naar behoren vervullen. In vijftien hoofdstukken, gegroepeerd in vier delen, wordt dit nader uitgewerkt. In het eerste deel staat de ambtenaar centraal. De ambtenaar maakt deel uit van het overheidsapparaat, maar is tegelijkertijd ook staatsburger. Dat brengt spanningen met zich mee en Van Gunsteren brengt een aantal daarvan in beeld, onder meer de verhouding tussen publieke en private ethiek. Hij bepleit een publieke ethiek van verantwoordelijkheid die wordt geleerd in zogenaamde verantwoordelijkheidsfora, waar individuen gedwongen worden rekenschap af te leggen van hun acties als burgers-ambtsdragers.

In het tweede deel laat Van Gunsteren onder meer zien dat ook particuliere bedrijven actief zijn in de publieke sector en ook dat veroorzaakt spanningen. Beide sectoren kennen immers een eigen cultuur en dus ook ethiek. Een onjuiste vermenging daarvan leidt tot ongelukken. Vreemd genoeg laat Van Gunsteren in dit hoofdstuk de organisaties van het maatschappelijk midden, die in omvang en taakstelling buitengewoon belangrijk en zeer problematisch zijn vanwege hun specifieke cultuur, buiten beschouwing. Ook jammer omdat deze organisaties een deel van de oplossing zouden kunnen bieden voor het probleem waarmee Van Gunsteren zit.

In het derde deel heeft Van Gunsteren enkele artikelen bijeengebracht waarin hij leren in pluriformiteit centraal stelt. Daarin verzet hij zich tegen de heersende technocratische benadering van het openbaar bestuur. In die opvatting wordt immers alle aandacht geschonken aan de regeerder die op basis van analyse en onderzoek van bovenaf stuurt. Maar dat kan hij niet en het is ook ongewenst. In die visie gaat men uit van een eenzijdig kennisbegrip en een eenzijdige opvatting van ons leervermogen. In die opvatting wordt een bepaalde vorm van kennis echter niet gebruikt en worden bepaalde manieren van leren niet benut. Van Gunsteren benadrukt de waarde van traditie en ervaring en stelt dat een samenleving vaak uitstekend leert door spontane selectie en variëteit. Het laatste deel heeft minder een duidelijk thema; het sluit af met een hartstochtelijk pleidooi voor de pluralistische democratie. De bundel is metterdaad samengesteld voor welwillende mensen. Je moet het uitgangspunt van de auteur wel delen, en je moet je door hem laten overtuigen want erg veel empirisch materiaal heeft hij niet te bieden. Hij vraagt aan de lezer, die zelf praktijkervaring genoeg zal hebben, zijn inzicht te toetsen aan dat van hemzelf. Ik sluit niet uit dat zoiets voor menigeen een schokkende ervaring zal zijn en dat is mijns inziens de voornaamste waarde van dit boek. In het begin van het boek is een hoofdstuk opgenomen over zieners en profeten. In de inleiding, die later dan de afzonderlijke bijdragen is geschreven om een soort van rode draad aan te geven, wordt de ambtenaar als zodanig voorgesteld, maar de oorspronkelijke tekst geeft daartoe geen aanleiding. Integendeel, je zou eerder zeggen dat hiermee de kritische maatschappijwetenschapper wordt beschreven die Van Gunsteren zelf is. In ieder geval speelt hij in dit boek die rol met verve. In hoeverre het mogelijk is ware profeten te onderscheiden van valse, is niet helemaal duidelijke.

Het is een veeg teken dat Van Gunsteren als profeten noemt Sartre en woordvoerders in de kruisraketendiscussie, waar hun gelijk zeker achteraf niet helemaal duidelijk is. Zelf geloof ik alleen maar in profeten zoals de door Van Gunsteren geciteerde Teiresias, waar hij jammergenoeg niets mee doet. Welnu, Teiresias had invloed omdat zijn uitspraken altijd uitkwamen. Hij beschikte immers over grote ervaring, kennis van traditie en hij had inzicht in de aard van mensen. Die is soms wat minder welwillend dan Van Gunsteren in dit boek lijkt aan te nemen, terwijl hij in andere publikaties daar toch wat meer genuanceerd is. Het wachten is op zijn magnum opus, waarin hij al zijn kennis verwerkt. Een bundel is aardig, maar een echt boek is meer.

Hoogerwerf is er wel voor gaan zitten. Het resultaat is een boek waarin hij al zijn ervaring van zijn werkzame leven tot nu toe heeft verwerkt en die is niet gering. Hij is minder een profeet dan Van Gunsteren maar minstens zo gedreven. Ook wat hem betreft is er veel mis in Nederland en ook hij draagt voorstellen aan tot verbetering van de situatie. Hoogerwerf stelt zich de volgende vijf vragen: wat is politiek, welke politieke dilemma's zijn aan dat begrip verbonden, welke plaats hebben deze dilemma's op de politieke agenda in Nederland sinds 1945 ingenomen, hoe kan men veranderingen daarin verklaren en ten slotte, voor welke uitdagingen staat de Nederlandse politiek thans.

Volgens Hoogerwerf komt er steeds meer politiek door de toename van verscheidenheid die meer conflicten met zich mee brengt en de noodzaak tot integratie, door toenemende rationalisering en toenemende democratisering. Hoogerwerf omschrijft politiek als 'de inhoud, processen en effecten van overheidsbeleid.' Dat beleid heeft betrekking op zeven paar van waarden waaruit telkens een dilemma voortvloeit, te

weten het dilemma rond de publieke en de private sfeer, democratie en leiding, vrijheid en gelijkheid, eenheid en verscheidenheid, idealisme en realisme, redelijkheid en aanvaardbaarheid en ten slotte, orde en verandering. Deze dilemma's zijn blijvend. Men kan ze niet vermijden en men zal er hoe dan ook mee om moeten gaan. In de loop der tijden heeft men dat op verschillende manieren gedaan. Hij volgt in dit opzicht een moderne classic als Dahl, *Dilemmas of pluralist democracy*, die vreemd genoeg niet wordt genoemd.

Hoogerwerf heeft aan elk van de genoemde dilemma's een hoofdstuk gewijd waarin hij laat zien hoe daarmee vanaf 1945 in Nederland in drie achtereenvolgende perioden telkens op een andere manier is omgegaan. De verklaring daarvoor wordt gezocht in intern politieke ontwikkelingen maar ook in maatschappelijke en culturele ontwikkelingen die uiteraard allemaal met elkaar samenhangen. Hoogerwerf steunt daarbij in ruime mate op resultaten van empirisch onderzoek en weet alles keurig netjes in modellen te ordenen. Een prestatie die grote bewondering afdwingt; hij geeft hiermee de theoretisch best gefundeerde geschiedenis van de na-oorlogse Nederlandse politiek die ik ken. De benadering van de stof is meestal genuanceerd. Ook het relatieve belang van verschillende theorieën en modellen wordt besproken en meestal is het aangedragen empirisch materiaal overtuigend. Uiteraard is er in een dergelijk veel omvattend en ambitieus werk altijd wat te vinden waarover deze of gene lezer struikelt en worden sommige zaken door specialisten node gemist.

Sommige sociologen zullen vergeefs zoeken naar standaardwerken als Wilensky, *The welfare state and equality*, anderen zullen het proefschrift van Stuurman missen. Hoogerwerf neemt ook het corporatistisch karakter van ons politieke stelsel als gegeven over van andere auteurs terwijl menigeen toch geneigd is een evolutie naar een

pluralistisch model waar te kunnen nemen. In dat kader zou ik zelf iets meer toelichting willen hebben bij de conclusie dat thans aan de democratisering afbreuk wordt gedaan doordat vele adviesorganen worden opgeheven (p. 274). Theoretici zullen de zeer summiere behandeling van het postmodernisme (p. 219) onbevredigend vinden. Deze en andere beperkingen die de auteur zich heeft opgelegd doen aan de schoonheid van het boek weinig af.

Hoogerwerf en Van Gunsteren hebben hiermee ongelijksoortige boeken gepubliceerd. Wij kunnen ze wel vergelijken in hun kentheoretische uitgangspunt en in hun waardering van de situatie, waarin Nederland zich thans bevindt, waarbij zij telkens verschillende accenten leggen. In de eerste plaats blijft Hoogerwerf een rotsvast geloof houden in wetenschappelijk onderzoek ter ondersteuning van beleid, hoewel hij sciëntisme verwerpt en het wetenschappelijk bedrijf zelfs arrogantie en schijnvertoningen verwijt (p. 218). Van Gunsteren is al helemaal niet overtuigd van de maakbaarheid van de samenleving, maar hij draagt een alternatief concept van kennis aan alsmede alternatieve modellen voor kennisverwerving.

In de tweede plaats heeft Hoogerwerf weinig goede woorden over voor het 'marktdenken' dat volgens hem het huidige politieke en wetenschappelijke denken domineert. De overheid moet daarin plaats maken voor de markt en ook het politieke bedrijf wordt beschouwd als een markt. Daardoor wordt volgens hem een bevredigend evenwicht tussen de eerder genoemde waarden verstoord en dreigen nogal wat verworvenheden van de sociale rechtsstaat verloren te gaan. Van Gunsteren is veel minder uitvoerig in zijn kritiek maar ook hij veroordeelt het marktdenken in de politiek. Hij komt tot die uitspraak omdat hij van mening is dat de overheid enerzijds en bedrijfsleven anderzijds ver-

schillen in cultuur. De markt als concept (forum) heeft evenwel betekenis. Een markt kan worden gezien als een forum dat kennis genereert en is aldus een concept dat op besluitvorming kan worden toegepast, hetgeen door vele gerespecteerde politieke denkers is gedaan. Het is mijns inziens jammer dat Hoogerwerf het wetenschappelijk marktdenken vrijwel reduceert tot 'public choice'-theorieën, die hij bovendien welhaast rechtstreeks verantwoordelijk maakt voor het politieke marktdenken. Dit laatste lijkt trouwens niet helemaal in overeenstemming met de door hem opgetekende klacht dat politici en ambtenaren zo slecht op de hoogte zouden zijn met wetenschappelijke inzichten (p. 216).

Gezien vanuit het eeuwenoude debat dat zijn oorsprong vindt in interpretatieverschillen van het begrip rationaliteit in de politiek, nemen Hoogerwerf enerzijds en Van Gunsteren anderzijds ietwat afwijkende standpunten in. De lezer kan zich slechts verheugen in een voortzetting van dat debat op basis van beider publikaties.

Herman J. Aquina

Hoed, P. den, *Bestuur en beleid van binnenuit, een analyse van instituties.*

Dissertatie Rijksuniversiteit Leiden 1995. Amsterdam/Meppel: Boom, 1995 (Handelsuitgave). ISBN 9053521933

De studie van Den Hoed is een verzameling van acht afzonderlijke bijdragen. Zij staan niet geheel los van elkaar. Het zijn stuk voor stuk empirische analyses die alle worden verricht vanuit dezelfde invalshoek en met dezelfde methode. Het boek valt uiteen in twee delen. Het eerste deel bevat studies over het openbaar bestuur, te weten syste-

men van bestuur en hun ontwikkeling, integratie van beleid zoals vorm gegeven door Algemene Zaken en soortgelijke instanties, ambtenaren als burgers in oorlogstijd, en een beschrijving van de tradities in advisering en ontwikkeling van adviesorganen. Het tweede deel bevat vier analyses van overheidsbeleid. Achtereenvolgens komen aan de orde het welzijnsbeleid, de integratie van het speciaal onderwijs, het beleid ten aanzien van de arbeidsvoorziening en ten slotte het maatschappelijk werk. Het boek wordt afgesloten met een theoretische verantwoording.

De invalshoek die Den Hoed heeft gekozen is die van de institutionele ontwikkeling; de methode betreft het verdiepen van inzicht door te werken met tegenovergestelde posities: zo wordt de arbeidsvoorziening als onderdeel van de individuele contracten tussen werkgevers en werknemers duidelijk gemaakt door deze te plaatsen tegenover de opvatting dat arbeidsvoorziening de centrale stuurman van de arbeidsmarkt is.

Den Hoed heeft deze studie op deze manier samengesteld om ons inzicht in verschijnselen van bestuur en beleid te verdiepen door het naast en tegenover elkaar zetten van vergelijkbare voorstellingen van die verschijnselen uit verschillende historische perioden. Hij ziet daarbij af van systematisch onderzoek en hij geeft openlijk toe dat het boek geen sluitend geheel is. Het valt ook moeilijk in te zien hoe er een geheel van te maken zou zijn geweest, gezien het gekozen empirisch materiaal dat nogal ongelijksoortig is. Desalniettemin geeft de flaptekst als centraal thema: de bewaking van systemen van bestuur en beleid is in de eerste plaats het terrein van de directe beleidsactoren die zich, intuïtief of meer bewust, in hun gedrag laten leiden door de voor hun functies wezenlijke gedragsregels en die steeds opnieuw aan de structuur en processen van bestuur en beleid vorm geven. Het boek

heeft echter geen centrale probleemstelling en dus ook geen conclusie, zoals de auteur in de tekst (p. 19) zelf uitdrukkelijk stelt. Dat geeft de dissertatie een geheel eigen karakter. Toch bevat het boek een aantal behartenswaardige zaken.

De invalshoek en de gebruikte methode zijn op zich interessant. De methode wordt in de praktijk van schrijven over bestuur en beleid wel vaker toegepast, zo stelt Den Hoed, en is inderdaad verhelderend. De institutionele benadering van bestuur en beleid is zowel in meer praktische als theoretische geschriften over bestuur en beleid naar mijn oordeel lange tijd ten onrechte verwaarloosd en het werd hoog tijd dat daarin verandering kwam. Helaas overtuigt de manier waarop Den Hoed probeert deze verandering te realiseren, niet helemaal. Het doet voor een wetenschappelijke studie vreemd aan dat een bespreking van zijn invalshoek, zijn theoretisch model als wij daarvan mogen spreken, als aanhangsel is opgenomen. Erg consequent in het toepassen van zijn model, invalshoek, is de schrijver ook niet. Bovendien zijn de beschrijvingen vanuit die invalshoek soms zeer schetsmatig en verdienen zeker vanuit een theoretisch standpunt gezien verdere uitwerking. Den Hoed heeft hier kansen laten liggen die door anderen dankbaar benut kunnen worden. Zelf lijkt hij de studie over advisering het meest geslaagd te vinden en op dit punt kan ik zijn mening delen.

Herman J. Aquina

Furer, J.W., König-Zahn, C., Tax, B. *Het meten van de gezondheids-toestand. Beschrijving en evaluatie van vragenlijsten. 3. Psychische gezondheid.*

Assen: Van Gorcum, 1995. 254 pp.
ISBN 90 232 2757 3

In opdracht van de Programmacommissie Determinanten van Gezondheid hebben de auteurs vragenlijsten geëvalueerd die aspecten van de gezondheidstoestand meten. Dit derde deel betreft vragenlijsten over psychische gezondheid. Eerder verschenen zijn deel 1 over algemene gezondheid (meetinstrumenten die niet aan één specifieke dimensie van gezondheid zijn te koppelen), en deel 2 over lichamelijke gezondheid en sociale gezondheid.

Binnen elk deel zijn de vragenlijsten geordend naar de mate van specificiteit. Allereerst worden meetinstrumenten besproken die uit één item bestaan. Vervolgens worden 'thermometers' besproken, meetinstrumenten die bij een hogere score aangeven dat er iets aan de hand is, maar de aard van de klachten is niet duidelijk. Dan zijn er de specifieke eenschalige meetinstrumenten, die wel duidelijk op een deelconcept gebaseerd zijn. De vierde categorie wordt gevormd door vragenlijsten die expliciet diverse deelconcepten pogen te meten (specifiek meerschalg).

Van elke vragenlijst worden doelstelling en concepten beschreven, worden voorbeelden van items gegeven, worden betrouwbaarheid en validiteit gerapporteerd, vertaalde en aangepaste versies genoemd, en referentiegegevens getoond. De auteurs geven ook hun beoordeling van de vragenlijst. Een uitgebreide literatuurlijst waarin per meetinstrument de referenties zijn geordend wordt aan het eind van het boek gegeven.

Als eerste komen enkelvoudige vragen naar sub-

jectief welzijn aan bod. In de groep 'thermometers' worden besproken de Langner 22-item-schaal, de biografische probleem-inventarisatielijst (BIOPRO), de affect balance scale (ABS), de vragenlijst voor onderzoek van de ervaren gezondheidstoestand (VOEG), de Delftse vragenlijst, de psychoneuroticisme schaal en de neurosomaticisme schaal van de Amsterdamse biografische vragenlijst (ABV), de verkorte Groningse neuroticisme schaal, de inadekwatie-schaal van de Nederlandse persoonlijkheidsvragenlijst (NPV), en de general health questionnaire (GHQ). Eenschalige vragenlijsten die worden besproken zijn de selfrating depression scale (SDS), de Beck depression inventory (BDI), en de statetrait anxiety inventory (STAI). Meerschelijke vragenlijsten die aan de orde komen zijn de 90-item symptom distress checklist (SCL-90), de psychiatric epidemiology research interview (PERI), en de RAND mental health inventory (MHI).

Het boek wordt afgesloten met een slotbeschouwing waarin de auteurs alle meetinstrumenten nog eens op een rijtje zetten. Hierbij worden ook meetinstrumenten betrokken die in eerdere boeken zijn beschreven en die subschalen over psychische gezondheid bevatten. In deze beschouwing worden vier vragenlijsten geïntroduceerd die in eerste instantie niet waren geselecteerd. Jammer genoeg worden deze vragenlijsten niet zo uitvoerig beschreven als de wel geselecteerde vragenlijsten.

Net als de twee andere delen in deze serie is dit boek een standaardwerk voor iedere onderzoeker die aspecten van gezondheid bestudeert.

Marja Tijhuis

Flap, H. & van Leeuwen, M.H.D. (red.), *Op lange termijn. Verklaringen van trends in de geschiedenis van samenlevingen.*

Hilversum: Verloren, 1994, 183 pp.
ISBN 90 6550 396 X

In dit boek worden de bijdragen gebundeld van een door de NWO-Werkgemeenschap Verklarende Sociologie (WVS) te Utrecht gehouden symposium (27 november 1992). Uitgangspunt van de bundel was de vraag of er verschillen zijn tussen historici en sociologen in de analyse van historische trends. De samenstellers kozen daarvoor drie thema's: de ontwikkeling van welstandsverhoudingen, de ontwikkeling van collectieve organisaties gericht op welstandsverdeling en de ontwikkeling van institutionele regelingen op het gebied van het collectieve welzijn.

Het ging de samenstellers er vooral om de verschillende wetenschappers praktisch bezig te laten zijn met trends ('verklaringen in actie'). Ze constateren daarbij twee verschillende wijzen van aanpak: een met als uitgangspunt een verklaringsvraag die aan het empirische materiaal wordt getoetst of nader wordt geoperationaliseerd en een met als uitgangspunt het empirische materiaal dat op een zinvolle wijze wordt verklaard. Ze plakken hier terecht geen disciplines aan vast; daarvoor zijn er in deze bundel teveel uitzonderingen op de regel dat sociologen vooral voor de eerste aanpak opteren en historici voor de tweede. Althans voorzover er wordt 'aangepakt'; drie van de negen artikelen moeten, ook al zijn ze deels gebaseerd op de uitkomsten van historisch onderzoek, toch vooral als een theoretische verhandeling worden beschouwd (Flap en Ultee; Lindenberg en Van Leeuwen).

Daarmee zijn deze artikelen overigens niet van minder belang. Flap en Ultee doen een verdien-

stelijke poging het neo-evolutionisme van Lenski te koppelen aan de figuratiesociologie waarbij ze de wijze waarop het een en ander geoperationaliseerd kan worden niet uit het oog verliezen. Ze concentreren zich hierbij op verschillen in belastingdruk, voedselpatronen en eetgewoonten en stellen op deze punten een vergelijkende analyse voor tussen Nederland, Frankrijk en China. Lindenberg schetst een alternatief voor de revolutie-theorie van Olson waarbij rekening wordt gehouden met op lange termijn werkende destabiliseringseffecten. Van Leeuwen ontwerpt een model waarmee de werking van de armenzorg in het pre-industriële West-Europa kan worden geanalyseerd.

Van de meer empirische artikelen zijn het vooral Arts en Van Wijck en Van den Berg die kiezen voor de eerste benadering. In beide gevallen gebeurt dit door middel van tijdreeksanalyse. Arts en Van Wijck toetsen de stelling van Lenski dat in samenhang met industrialisering de inkomensverschillen zijn verminderd (1875–1990). Van den Berg analyseert de factoren die van invloed zijn geweest op de ontwikkeling van het ledenaantal van het Nederlandse vakbondswezen (1900–1990). Beide constateren belangrijke cesuren omstreeks de Tweede Wereldoorlog zowel qua uitkomsten van de analyse als in het statistisch materiaal welke verschillende modelleringen noodzakelijk maakte.

Van de overige auteurs richt Wilterdink zich op de kleiner geworden vermogensverhoudingen in de periode vanaf 1890; voor de verklaring van deze ontwikkeling gebruikt hij inzichten uit de economie en uit de figuratiesociologie. Schuurman gaat voor diverse sociale groepen in op de veranderingen die er in de 19e eeuw plaats vonden in de materiële cultuur van het huishouden en geeft hiervoor drie sociaal-psychologische verklaringen (processen van innovatie, diffusie en traditionalisering). Op basis van inzichten van

Elias en Tilly bespreekt 't Hart de staatsvorming van Nederland over de periode 1600–1850 en constateert dat het belang van het burgerlijk kapitaal altijd dermate groot is geweest dat ook in de autocratische staat van Willem I nog steeds sprake was van een 'kapitaal-intensief' pad in de richting van een steeds sterkere staat. Prak behandelt zes eeuwen armenzorg in 's-Hertogenbosch (1300–1900) en falsificeert de these van De Swaan dat lokale instituties op het gebied van de armenzorg een tamelijke instabiel geheel vormden. Men wist zich in Den Bosch eeuwenlang wel degelijk te weren tegen 'verhuisgolven' in tijden van nood.

In de praktijk zijn er nogal wat verschillen in aanpak en uitgangspunt tussen de verschillende auteurs. Dit is een logisch gevolg van de opzet: de negen opgenomen artikelen werden geselecteerd op basis van verschillende achtergronden en disciplines van de auteurs. Bij elkaar kan van een zeer geslaagde bundel worden gesproken. Op het terrein van de lange trends brengt het theorieën bij elkaar die niet voor iedereen gemeengoed zijn; tevens laat de bundel zien welke mogelijkheden er zijn, om deze theoretische inzichten aan de empirie te toetsen.

Kees Mandemakers

Morris, B. *Anthropology of the self. The Individual in Cultural Perspective.*

London/Boulder (Colorado): Pluto Press, 1994, XII + 222 pp.

ISBN 0 7453 0857 0 (hbk)

Al is Brian Morris' *Anthropology of the self* volgens de tekst op de omslag van zijn boek 'highly readable', voor degenen die niet zo geverseerd

zijn in de grote wereldgodsdiensten en wereldbeelden is zijn studie niet eenvoudig. Dat ligt, toegegeven, eerder aan het aan de orde gestelde probleem dan aan de presentatie, maar toch.

Morris wil in een cross-culturele vergelijking laten zien wat het begrip 'zelf' in verschillende culturele contexten inhoudt. Hoe wordt een persoon, het 'zelf', gezien in verschillende culturen? Het gaat om de persoon als cultureel concept of culturele categorie, niet dus als van zich zelf bewust individu.

Een probleem dat zich daarbij terstond aandient is semantisch van aard: wanneer wij spreken in termen als 'zelf', ziel, geest, psyche, individu of persoon hebben die een specifieke connotatie die bij vertaling niet altijd behouden blijft. Bovendien kunnen er binnen eenzelfde ideeëng gebied verschillende opvattingen bestaan, van parallel naast elkaar tot diametraal tegenover elkaar: 'It seems clear, however, that African conceptions of the person fit uneasily into the Western conceptions of the person, whether we think of the body-soul of Plato and Christian theologians, or the Cartesian body-mind dichotomy.' (p. 144).

Na een bespreking van de opvattingen binnen de Klassieke Oudheid stapt Morris met zevenmijslaarzen door de wereld. Vrijwel alle Grote Tradities (zoals Redfield ze noemde) komen aan bod. Boeddhisme, Taoïsme, Hinduïsme, Confucianisme; alleen voor het Christendom is geen aparte plaats ingeruimd, al komen de westerse opvattingen wel aan bod in dit werk. Afrika, met oog overigens voor de aanwezige interne verschillen, Oceanië en Melanesië worden eveneens behandeld. Tot slot wordt een hoofdstuk gewijd aan de westerse feministische discussies over het Zelf.

Morris (bij ons denk ik vooral bekend door zijn *Anthropological Studies of Religion*, Cambridge 1987) schreef eerder ook al over *Western Concep-*

tions of the Individual (Oxford, 1991) en is niet de eerste de beste. Dat zijn betoog een wat eclectische indruk maakt wijt ik daarom in eerste instantie aan het feit dat hij bijna de hele wereld wilde bestrijken zonder over voldoende materiaal te beschikken.

Al is zijn werk niet volmaakt, interessant is het zeker. Zowel bij Aristoteles als in het Confucianisme liet het Zelf zich idealiter zien in de gedaante van een perfect persoon, wat *dus* wilde zeggen: een aristocratische man. Het Boeddhisme heeft zich volgens Morris helaas in mystieke richting ontwikkeld, hoewel het alle kans had zich te ontwikkelen in de richting van rationaliteit, socialisme en ecologische overwegingen. (p. 69).

Wat Morris in ieder geval aantoont is dat een etnocentrische dichotomie als egocentrisme versus sociocentrisme te grof en onvolledig is. Binnen de (door de meeste westerse onderzoekers) sociocentrisch gedachte Afrikaanse wereldbeschouwing bijvoorbeeld bestaat ruimte voor individueel handelen en optreden, evenals binnen de Hindu-maatschappij.

Hij wijst daarom in zijn conclusie op een viertal 'domeinen' of dimensies die in het oog gehouden dienen te worden bij het bestuderen van de mens-opvattingen binnen een cultuur. Dat zijn de materiële, spirituele, sociale en individuele dimensies die er aan een mens toegekend worden en de nadruk die op elk van deze dimensies komt te liggen.

Dick Papousek

Veenman, J., *Participatie in perspectief: Ontwikkelingen in de sociaal-economische positie van zes allochtone groepen in Nederland.*

Houten: Bohn Stafleu van Loghum, 1994, 155 pp.
ISBN 90 313 1828 0

'Het minderhedenbeleid dreigt te falen', aldus de *Volkskrant* van 21 oktober 1993. Met deze kranetekop begint Justus Veenman zijn boek *Participatie in perspectief*, niet omdat hij ermee instemt, maar omdat hij wil aantonen dat de relatief ongunstige sociaal-economische van een zestal allochtone groepen niet alleen kan worden verklaard door een falend beleid. Er zijn meer van factoren van invloed zijn of zijn geweest op de positie van Antillianen, Marokkanen, Molukkers, Surinamers, Turken en Zuido-Europeanen.

Omdat het boek na een pagina reeds met de samenvatting begint, komen we er snel achter welke factoren dat zijn. Een factor van betekenis is de nog altijd voortgaande immigratie. Die zorgt voor een voortduring van integratieproblemen, want het gaat in hoofdzaak om personen 'die van nul af een weg moeten zien te vinden in de ontvangende samenleving'. De integratie van nakomelingen van migranten verloopt vaak soepeler. Zo constateert Veenman een toename van etnisch gemengde huwelijken. Dat is een teken van voortschrijdende integratie, dat met name binnen de tweede en de derde generatie zichtbaar wordt. We zien dat inmiddels goed bij Molukkers, maar nog niet zo sterk bij Turken en Marokkanen. Die blijven de voorkeur geven aan huwelijken met partners uit de eigen groep, liefst met iemand die rechtstreeks uit het land van herkomst komt.

Een belangrijk deel van de verklaring voor de lage

sociaal-economische positie van migranten moet op het conto van het lage opleidingsniveau van de eerste generatie worden geschreven. Dat lage opleidingspeil van de ouders heeft ook een negatief effect op de leerprestaties van de kinderen. We zien dan ook dat de allochtone leerlingen met de slechtst geschoolde ouders de grootste achterstanden in het onderwijs oplopen. Omdat steeds meer allochtone kinderen hier zijn geboren en getogen doen ze het op school beter dan hun voorgangers die tijdens hun schoolloopbaan of pas daarna zijn geïmmigreerd. Dat allochtone kinderen tegenwoordig betere onderwijsresultaten boeken dan vroeger, komt volgens Veenman hoofdzakelijk door een positief verblijfsduur effect, en niet of nauwelijks door verbeteringen in het onderwijs. In zijn ogen faalt het onderwijsbeleid na zoveel jaren ervaring met allochtone kinderen in het onderwijs nog steeds. Een effectiever beleid zou er beter in zijn geslaagd de achterstanden ten opzichte van de Nederlandse kinderen te verkleinen.

Anderzijds wijst Veenman erop, dat Nederlandse ouders er tegenwoordig beter in slagen hun kinderen met succes door hun schoolloopbaan te loodsen dan vroeger. Het onderwijsniveau dat autochtone kinderen tegenwoordig bereiken is hoger dan dat van vroegere generaties. Minder sterk acht zijn verklaring dat allochtone leerlingen ontmoedigd zouden worden door de zichtbare problemen van allochtone op de arbeidsmarkt. Van enige betekenis is wel, dat ze vaker dan autochtonen voor een opleiding kiezen, die minder goed aansluit op de vraag.

Het bovenstaande vat slechts een deel van de samenvatting samen, doch geeft een goed idee van de sterk beschrijvende inhoud van dit boek. Het is een degelijk, goed leesbaar boekje, dat veel gangbare verklaringen voor de achterstanden van allochtonen qua opleiding, arbeid, inkomen en huisvesting. Er komen veel feiten en verklarin-

gen in voor die reeds bekend zijn. Dat is geen wonder, want het boek is op zich weer een samenvatting van eerdere onderzoeken, met name van Veenman en cum suis zelf. Daarom lijkt het me vooral geschikt voor mensen die nieuwkomers zijn in het minderhedenonderzoek en -beleid. De specialist op dit gebied zal er maar weinig nieuws in vinden. Er worden geen nieuwe feiten naar voren gebracht en geen nieuwe theorieën ontwikkeld. Daarom is het zelfs de vraag of zulke boeken ter recensie moeten worden aangeboden aan een wetenschappelijk tijdschrift.

Een ander nadeel is dat het boek zichzelf nogal eens letterlijke herhaalt, dankzij de zegeningen van moderne tekstverwerkingsprogramma's. Zo lijkt de grote samenvatting te zijn opgebouwd uit achterelkaar geplaatste alinea's uit de samenvattingen van de afzonderlijke hoofdstukken. Naarmate de PC meer kan, kan de schrijver het zich gemakkelijker maken. *Participatie in perspectief* is een vluggertje van een schrijver van wie we beter gewend zijn.

Mart-Jan de Jong